

İYELİK GRUBU YAPISINDA DİKKAT ÇEKİCİ BİR HUSUS

Kemal ERASLAN*

§ 1. Bilindiği gibi *iyelik grubu*, iki isim unsurunun iyelik münasebeti esasına dayanarak meydana getirdikleri bir kelime grubudur. Ergin'in isabetle belirttiği gibi *iyelik grubu*, "1. bir nesnenin başka bir nesnenin parçası olduğunu, 2. bir nesnenin başka bir nesneye ait bulunduğunu, 3. bir nesnenin başka bir nesne ile tamamlandığını" ifade eder. Grupta birinci unsur "tamlayan", ikinci unsur "tamlanan" adını alır. Tamlayan unsur yalın veya ilgi halinde bulunur, tamlanan unsur ise daima iyelik eki alır. Tamlayan unsur şahıs zamiri ise grup "*iyelik grubu*", teklik ve çokluk üçüncü şahıslarda şahıs zamiri yerine bir nesne adı geçmişse grup "*isim tamlaması*" adını alır. Türkçe'de üçü teklik, üçü de çokluk olmak üzere altı çeşit iyelik eki bulunduğundan, *iyelik grubu* da altı çeşittir. *İsim tamlaması* teklik ve çokluk olmak üzere ancak üçüncü şahıslar için söz konusudur. Üçüncü şahıs, birinci ve ikinci şahısların dışında kalan her şahıs ve bu şahıslar yerine geçen her nesne olabileceği için isim tamlaması da çeşitlidir (Fazla bilgi için bk. M. Ergin, *TDB*, § 562).¹ Biz bu yazımızda iyelik grubunun üçüncü şahıslarında dikkati çeken bir husus üzerinde duracağız.

§ 2. 15-19 Eylül 1997 tarihlerinde toplanan *IX. Millî Türkoloji Kongresi*'ne Dr. Mustafa Kaçalın "İyelik tamlamasında çokluk üçüncü kişi sorunu" başlıklı bir tebliğ sunmuş ve özetle şu hususlara temas etmişti.

"Bir kişi zamiri ile bir ismin teşkil ettiği iyelik tamlamasında 'sahip olan' (= kişi) ve 'sahip olunan' (= nesne) olmak üzere başlıca iki unsur bulunur. Bu unsurlar teklik ve çokluk halde bulunabilirler. Ayrıca tek kişi bir nesneye sahip olabileceği gibi tek kişi çok nesneye de sahip olabilir. Yahut çok kişi tek nesneye sahip olabileceği gibi, çok kişi çok nesneye de sahip olabilir." diyerek şu tabloyu vermişti:

* Prof. Dr., İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

¹ bk. Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul 1962 (ikinci baskı).

Tek kişi tek nesne	Tek kişi çok nesne
ben + ¹ m ayakkabı + m	ben + ¹ m ayakkabılar + ¹ m
sen + ¹ n̄ ayakkabı + n̄	sen + ¹ n̄ ayakkabılar + ¹ n̄
on + ⁴ n̄ ayakkabı + sı	on + ⁴ n̄ ayakkabılar + ı
Çok kişi ortak (tek) nesne	Çok kişi tek tek nesne
biz + ¹ m ayakkabı + mız	biz + ¹ m ayakkabılar + ¹ mız
siz + ¹ n̄ ayakkabı + n̄ız	siz + ¹ n̄ ayakkabılar + ¹ n̄ız
onlar + ¹ n̄ ayakkabı + ılar	onlar + ¹ n̄ ayakkabılar + ılar

Bu tabloya dayanarak "1. ve 2. şahıslarda teklik iyelik eklerini (+m, +n̄), +z eki çokluk hale (+m¹z, +n¹z) getirmektedir. +z eki 3. şahısta kullanılmamaktadır. 3. şahısta iyelik eki +ı / +i, +sı / +si, +lar / +ler çokluk ekiyle teşkil edildiğine göre ek, +ılar / +iler, +sılar / +siler olmalıdır, şu halde +ları / +leri şeklinde bir ek olamaz." görüşünü ileri sürmüştü. Devamla Dr. Kaçalın "ayakkabılar + ılar diye bir biçim olmadığı gibi ayakkabılar + ları şeklinde bir kullanım da yoktur. Şu halde ayakkabılar + ları yıpranma yoluyla ayakkabılar + ı olmuştur. Hukuk dilinde karışıklığı önlemek için çokluk üçüncü kişi zamirinin (onlar) iyelik tamlamalarında kullanılması kaçınılmazdır." neticesine varmıştı.

§ 3. Dr. Kaçalın'ın kısaca özetlediğimiz görüş ve endişelerine biz de katılıyoruz. Gerçekten "ayakkabıları" söyleyişinde çok ayakkabının bir kişiye mi (ayakkabılar + ı) ait olduğu, veya tek ayakkabının çok kişiye mi (ayakkabı + ları) ait olduğu belli değildir. Ayrıca "onların ayakkabıları" örneğinde de çok kişinin tek ayakkabıya mı (onların ayakkabı + ları), yoksa çok kişinin çok ayakkabıya mı (onların ayakkabıları + ı) sahip bulunduğu da belli değildir. Gerçi sözün gelişinden bu husus anlaşılabilirse de, morfolojik olarak (şekil bakımından) bir belirsizlik bulunmaktadır. Karışıklık şu iki husustan kaynaklanmaktadır.: 1) +z ekinin 1. ve 2. şahıs iyelik eklerinde (+m¹z, +n¹z) görüldüğü halde 3. şahıs çokluk iyelik ekinde (*+ı +z / +i +z, +sı +z / +si +z) görülmemesi, 2) Çokluk 3. şahıs iyelik ekinde +lar / +ler çokluk ekinin kullanılmış olması (+ları / +leri).

§ 4. +z ve +lar / +ler ekleri Türkçe'de iyelik eklerinin dışında başka yerlerde de kullanılmaktadır.

+z	:	İyelik eklerinde	:	$+m \sim +m^0z$ (<i>ev+imiz</i>)
				$+ñ \sim +ñ^0z$ (<i>ev+iñiz</i>)
		Şahıs eklerinde	:	$+m \sim +m^0z$ (<i>keldi-miz</i>)
		(fiil çekiminde)		$+ñ \sim +ñ^0z$ (<i>keldi+ñiz</i>)
				(<i>kel-iñiz</i>)
		Organ isimlerinde	:	<i>göz, diz, yüz</i> gibi

+lar/+ler	:	Belirsiz çoklukta	:	<i>kuş+lar, ev+ler</i>
		Şahıs eklerinde	:	<i>kel-ür-ler</i>
		(fiil çekiminde)		<i>keldi+ler</i>
				<i>kel-miş+ler</i>
				<i>keliñ+ler</i>
				<i>kel+zün+ler</i>
				<i>kel-gey+ler</i>
				<i>gel-ecek+ler</i> gibi
		İyelik eklerinde	:	<i>kuş+ları, ev+leri</i> ²

+z ekinin çokluk 3. şahıs iyelik ekinde kullanılmaması, yani *+ız/+iz, +sız/siz* şekillerinin olmaması, Türkçe'nin bir tasarufu olabileceği gibi, diğer işletme ekleriyle karışmasını önlemek ihtiyacı da olabilir. Unutmamak gerekir ki dile kalıplaşmış kesin kalıplardan ziyade tasarruf daha önemlidir. Bir şeklin bir şahısta kullanılmış olması, diğer şahıslarda da kullanılmasını gerektirmez. Ayrıca bir şeklin yerini zamanla başka bir şekil de alabilir: *keldimiz ~ keldik* gibi. Aynı şekilde *+lar/+ler* çokluk eki, çokluk ü 3. şahıs iyelik ekinde görüldüğü halde (*+ları/+leri*). 1. ve 2. şahıslar çokluk iyelik eklerinde görülmemektedir ve Türkçe'nin hiçbir devresinde de görülmemiştir.

+ılar/+iler yerine *+ları/+leri* şeklinin kullanımına gelince: Bu hususu *+lar/+ler* çokluk ekinin özelliğinde aramak gerekir. Bilindiği gibi *+lar/+ler* eki, bir yönüyle yapım eki, bir yönüyle de işletme eki özelliğine sahiptir. İsimlerin belirsiz çokluğunu teşkil ederken (*ev+ler, kuş+lar*) yapım eki, fiil kiplerinde kullanılırken de (*kel-diler, kul-ğaylar*) işletme eki özelliği taşır. Yine bilindiği gibi kapsamı geniş olan ek önce, kapsamı dar olan ek sonra gelir. Çokluk ekinin kapsamı iyelik ekinden fazla olduğu için *+ılar/+iler* yerine *+ları/+leri* şekli yaygınlaşmıştır.

² "babam+lar" örneğinde *+m* teklik 1. şahıs iyelik ekinden sonra gelen *+lar* çokluk eki aile münasebeti bildirmektedir.

§ 5. Son olarak Őu hususu belirtelim : Türkçe'de eklerin oluŐumu ve yeni fonksiyonlarla kullanılıŐı zaman içinde ortaya çıkmıŐtır. Sürekli geliŐme ve deĐiŐme gösteren dilin ihtiyaa göre Şekil alması veya yeni ifade imknlarına yönelmesi tabiidir. Nitekim Eski Türkçe'de okluk 3. Şahıs iyelik eki yerine teklik 3. Şahıs iyelik ekinin de kullanıldığı görülmektedir.³ AnlaŐılan +ları/+leri Şeklinin ortaya çıkıp yaygınlaŐması analoji yoluyla Eski Türkçe içinde olmuştur.

Esasen "*onlarıñ ayakkabı+sı*" rneĐinden sahip olanların çok kişi, sahip olunan ayakkabının tek olduğu; "*onların ayakkabı+ları*" rneĐinden de hem sahip olan kiŐilerin, hem de ayakkabının birden fazla olduğu anlaşılmaktadır. Karışıklık birinci unsurun, yani Şahıs zamirinin söylenmemesi halinde ortaya çıkmaktadır ki *ayakkabı+sı* ve *ayakkabı+ları* rneklerinde sahip olanın tek kişi mi, çok kişi mi olduğu belli değildir. Őu halde Dr. Kaçalın'ın de belirttiği gibi doğru ifadede birinci unsurun söylenmesi kesinlikle gerekmektedir.

³ bk. A. von Gabain, *Alltrkische Gramatik*, Leipzig 1950 (2. baskı), Ő 193.

OSMANLI İKTİDARININ TEMEL UNSURLARINDAN ÖRF-GELENEK*

Nejat GÖYÜNÇ**

"Örf" insanların aklın şehadeti ile üzerinde birleştikleri ve tabiatlarının kendiliğinden doğru kabul ettiği iş ve inançlardır, şeklinde tanımlanmaktadır.¹ Fatih Sultan Mehmed devri devlet adamlarından ve müverrih Tursun Bey de "nizâm-ı âlem için akla dayanarak hükümdarın koyduğu nizâma 'siyâset-i sultânî ve yasağ-ı pâdişâhî' yahut 'örf' derler" fikrindedir.² Halil İnalçık "'örf ve âdât, yani içtimâî münasebetleri düzenleyen kanunlaşmamış kurallar, Osmanlılarda âdet ve örf-i ma'rûf deymi ile ifade olunmaktadır", şeklinde kanaat belirtmektedir.³

Joseph von Hammer *Staatsverfassung und Staatsverwaltung des Osmanischen Reichs*⁴ adlı eserinde Osmanlı Hukuku'nun temel kaynaklarını dört kısım halinde tanıtır: 1. Şeriat, 2. kanun, 3. âdet, 4. örf. Kanun, şeriatın temas etmediği alanlarda hükümdar tarafından vaz' edilen esaslardır. İmam, yani devlet reisi bütün halka ve siyasete ait düzenlemeleri, devlet yönetiminin sıhhati ve kudretini temin için kendiliğinden yapar, kanaati hakimdir. Bunlar fermanlar, hatt-ı şerif yolu ile, veya vezir telhisleri ve divan kararları ve teklifi sonucu olmaktadır. Hammer, âdet için, şeriatın ve evvelce sâdir olan kanunnâmelerin kararları dışında kalan konularda, âdetler hükümran olur, devletin farklı yörelerinde farklı esaslar vardır, hükümdarlar bunlara kutsal bir nitelik izafe eder, demektedir. Örf için de, bunların şeriata aykırı olamayacağını, vaz' edenlerin de hükümdarlar olduğunu belirtir.

* Bu makale, 3 Haziran 1997'de İstanbul'da Fransız Anadolu Araştırmalar Enstitüsü'nde verilen konferans metninin notlandırılmış şeklidir.

** Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Arşivcilik Bölümü.

¹ Curcanî'nin *Ta'rifât* adlı eserinden nakl eden Halil İnalçık, "örf" maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*, IX, 480.

² Tursun Beg, *The History of Mehmed the Conqueror*, Metni giriş, özet İngilizce çevirisi ile yayınlayanlar: Halil İnalçık ve Rhoads Murphey, Bibliotheca Islamica, Minneapolis, Chicago 1978, 8b.

³ Halil İnalçık, "örf" maddesi, a.y.

⁴ Georg Olms Verlag, Hildesheim 1963, Wien 1815 baskısının değiştirilmemiş ikinci baskısı, I, 30-32.

Osmanlı Devleti'nde şer'î hukukun yanında bir de örf ve âdet hukukunun da geliştiği şeklindeki Hammer'in görüşleri zamanında tenkit edilmişse de, Barkan bunlara karşılık verdiğiinden burada tekrarlanmayacaktır.⁵

Halil İnalçık "Osmanlı Hukukuna Giriş, Örfî-Sultanî Hukuk ve Fâtih'in Kanunları" adlı makalesinde⁶ Fuat Köprülü ve J. Schach'a dayanarak "örf... hükümdarın sırf kendi iradesine dayanarak şeri'atın şümûlüne girmeyen sahalarda kanun koyma salâhiyetidir", demektedir. Aynı makalede bir fetvaya gönderme yaparak örfün unsurlarını da tesbit etmektedir: 1. Şeri'at dışı bir durum, 2. Buna dair yaygın bir âdetin veya kıyasa esas olacak bir umûmî telakkînin varlığı, 3. Hükümdarın iradesi (emr-i âlî), 4. Umûmî düzenin bunu gerektirmesi.⁷

Umumiyetle şeriat ile örf arasındaki ilk çatışmaya örnek olarak Osman Gazi zamanında Karacahisar'ın alınışından sonra, "pazar bacı'nın alınması hususunda konulan bir nizam gösterilir. Âşık-Paşazâde'deki metin şöyledir: "Kadı konıldı ve sübaşı konıldı ve bazar dürdü ve hutbe okındı. Bu halk kanun ister oldılar. Germiyan'dan bir kişi geldi. Eyidür: 'Bu bazarun bacını bana satun" der. Bu kavım eyitdi: 'Hana var' dediler. Ol kişi hana vardı. Sözüni söyledi. Osman Gazi eyidür: 'Bac nedür' dedi. Ol kişi eyidür: 'Bazara her ne kim gelse, ben andan akça alurun' der. Osman Gazi eyidür: 'Senün bu bazar ehlerinden almun mı var kim akça istersin' dedi. Ol kişi eyidür: 'Hanum, bu türedür. Cemî' vilâyetlerde vardur kim padişah olanlar alur' dedi. Osman Gazi eyidür: 'Tanrı mı buyurdı veya begler kendüleri mi etdi' der. Yine bu kişi eyidür: 'Türedür hanum. Ezelden kalmışdur' der. Osman Gazi gayet kakıdı. Eyidür: 'Bir kişi ki kazana, gayrının mı olur? Kendünün mülki olur. Ben anun malında ne kodum ki bana akça ver deyem. Bire kişi! var, git. Artuk bu sözi bana söyleme kim sana ziyânım değer' dedi. Ve bu kavım eytdiler kim: 'Hanum! Bu bazarı bekleyenlere, âdetdür kim, bir nesnecük vereler' dediler. Osman Gazi eyidür: "İmdi çünkü siz eyle dersiz, her kişi kim bir yük getüre, sata, iki akça versün' dedi. 'Her kim ki satmasa hiç nesne vermesün' dedi. 'Ve her kişi kim bu kanunumu boza, Allah anun dinin ve dünyasın bozsun' dedi.⁸

Burada dikkat edilmesi gerekli husus, Osman Gazi'nin evvelce yürürlükte olan bir örf veya âdeti kabul edip onu yasalaştırmasıdır, yani ferman ile bir kaide koyup onu yaymamış, bir örf'e dayandığı için bir ferman ile kaideyi devam ettirmiştir. Osmanlı Devleti'nde hükümdarların -evvelce pek çok bilim adamının vur-

⁵ Ömer Lûtfi Barkan, *XV ve XVI'inci Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda zirâf ekonominin hukukî ve malî esasları, I. Kanunlar*, İstanbul 1943, s. XVII, not 4.

⁶ *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XIII (1958), 102-126; aynı makale Halil İnalçık'ın makalelerinin toplandığı *Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve ekonomi* (Eren yayınevi, İstanbul 1993, s. 319-341) adlı eserde de yayınlanmıştır.

⁷ Halil İnalçık, a.g.e., s. 319, 321.

⁸ *Osmanlı Tarihleri*, 3. kısım, Aşıkpaşaoğlu Âşıkî Tevârih-i Âl-i Osman, Nihal Atsız neşri, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1949, s. 104.

guladığı gibi-, hükümdarların fermanları ile örf teessüs etmemekte, örfе dayanıldığı için bir ferman çıkartılmaktadır. Bunun pek çok örnekleri de görülmektedir. Bu sebeple de Halil İnalçık "vergiler, bölgeden bölgeye ve ayrı hukukî statüye tâbi zümrelere göre değişir ve ekseriyetle vergi kanunları mahallî örfü -çoğu zaman bu örf, göçmüş gitmiş olan devletlerin bırakmış olduğu kanunlardan ibarettir- takib eder. Bu kanunlar fetihten hemen sonra yapılan *tahrîr-i memleket* esnasında tahrir emini tarafından yerinde yapılan araştırma ve soruşturma neticesinde tesbit olunur ve Padişaha arz olunmak ve onun tarafından tasdik edilmek suretiyle kanunlaşır" demektedir.⁹

Doğu Anadolu'nun Diyarbekir, Ergani, Urfa (Ruha), Mardin, Siverek, Erzincan, Kemah, Bayburt, Harput, Çermik sancaklarının 16. yüzyıldaki Osmanlı kanunnâmelerinin ilkinin başında hep "ber müceb-i kanun-ı Hasan Padişah" ibareleri, Arabgir kanunnâmesindeki "kanun-ı kadîm an ümerâ-i hod" kaydı hep Osmanlılar'ın kendinden önceki devletlerin, beyliklerin kanunlarından faydalandıklarının, mahallî âdet ve örfleri muhafaza ettiklerinin kanıtıdır.¹⁰

Gelibolu Sancağı'nda da Hora ve Ganos köyleri reâyâsı sancakbeyine nakit vergi verdikten başka, bağları olanlar yılda bir birer testi (kabakulak) sıra verirler. Bir kısım köylü bu testilerden yapar, başka vergi vermez. Bunlara *kabakulakçı* denilir. Âmil boş *kabakulakları* reâyâyâya verir, doldurup iade ederler, karşılığında bunlara 15'er akçe verilir. Gelibolu'da bu testileri âmil hristiyan halka 40'ar akçeye satar. Bu işlem âmilin tekelindedir. Bu *kabakulak* ve *monopolya* (tekel) âdeti *kadîmî kanunlardır*.¹¹

1572 senesinde Kıbrıs adası Defterdarı Mehmed Bey'e hitâben kaleme alınan fermana da adada Osmanlı hakimiyeti öncesinde alınmakta olan vergilerin ve reâyânın beylerine yaptıkları hizmetlerin aynen muhafazası emr olunmaktadır.¹²

Zirâi vergilerin tertibinde örfе ne derece riayet olunduğuna bir güzel örnek de 1525 (932) tarihli Sofya Kanunnâmesi'nde vardır. Bazı reâyâ Kanuni Süleyman Belgrad Seferi'ne giderken (1521) şikâyet ederler, *harman resmi* kaldırılır. Halil İnalçık bunun sebebini, 1443'te bu yöre halkının Macar ordusu ile birleşerek Osmanlılar'a isyan ettiği, halkı memnun etmek düşüncesinden kaynaklandığı şeklinde izah etmektedir.¹³ Bu defa sipahiler, timarlarının geliri azaldığından yakınırırlar. 80-90-100 yaşlarında, kendilerine güvenilir, bilgili kişiler halkın önünde sorguya çekilirler. Osmanlı öncesinde de bu verginin ödendiğinden bahs ederler,

⁹ Halil İnalçık, "Osmanlı Hukukuna Giriş", a. y., s. 336.

¹⁰ Ö. L. Barkan, a. g. e., s. 145, 149, 152, 156, 158, 165, 170, 181, 184, 187.

¹¹ Ö. L. Barkan, a. g. e., s. 236; John Christos Alexander, *Toward a History of Post-Byzantine Greece: The Ottoman Kanunnames for the Greek Lands, circa 1500-circa 1600*, Athens 1985, s. 73, 246.

¹² Ö. L. Barkan, a. g. e., s. 348-349.

¹³ Halil İnalçık, "Stefan Duşan'dan Osmanlı İmparatorluğuna XV. asırda Rumeli'de hristiyan sipahiler ve menşeleri", *Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi*, s. 103, not 165.

bu *kanun-ı mukarrer*'dir, derler. Kadılarından da hüccetler alınır, sonuçta harman resmi yeniden vaz' olunur.¹⁴

Osmanlıların kendilerinden önceki vergi düzeninin değiştirmediklerine de Nicoara Beldiceanu'nun ve eşi Iréne Beldiceanu Steinherr'in makalelerinde de işaret olunmaktadır.¹⁵

Halil İnalçık "raiyyet rüsumu" ile ilgili makalesinde Fatih Kanunnâmesi'ndeki "yedi kulluktan ötürü akça alınsa, yirmi iki akça alına" fıkrasını yorumlarken, bunun çift resmi olduğunu da belirtir. Yedi kulluk 3 gün şahsî hizmet karşılığı 3 akça, bir araba ot veya karşılığı 7 akça, bir araba saman veya karşısı 7 akça, bir kağnı odun veya 3 akça, araba ile hizmet (boyunduruk) veya karşılığı 2 akça olmaktadır. Bu miktarların eskiden halkın senyörlerine yaptığı feodal hizmetlerin Osmanlı döneminde paraya çevrilmiş karşılığı olduğunu vurgular¹⁶ Resm-i çiftin 15. yüzyılın ortalarına kadar 22 akça kaldığını, 1458'de bu miktarın Anadolu eyaletinde % 50 artırıldığını anlatır, sebebini de "Anadolu sipahilerini, Rumeli'de, Macar ordusu karşısında kışın da seferde tutmak" şeklinde açıklar. Bir çift yer sahibi reâyânın sipahisine ödediği veya ödemesi gereken akça miktarı da 15. ve 16. yüzyıl kanunnâmelerine dayanarak şöyle hesaplanır:

- 22 akça Gelibolu (1474-1519), Tekirdağı (1455), Malkara (1456), Edirne (1528), Niğbolu, Sofya, Silistre, Bosna (Kanûnî devri), Sirem (III. Murad devri),
- 30 akça Aydın (1455), Menteşe ve Karahisar (17. yy.),
- 32 akça Kütahya (1528),
- 33 akça Hüdavendigâr (1487), Biga (1517), Bolu ve Aydın (1528), Karesi (1576), Kocaili (1624),
- 36 akça Karaman (1528), İçel (1584)
- 40 akça Halep ve Şam (1570), Trablusşam (1548),
- 42 akça Hamid-ili (1528),
- 50 akça Malatya (1530), Harput ve Mardin (1518), Erzurum ve Diyarbekir (1540), Çemişgezek (1541),
- 55 akça Yeni-il (1583),
- 57 akça Çorum (1466), Kayseri (1500), Çankırı (1578).

¹⁴ Ö. L. Barkan, *a.g.e.*, s. 252.

¹⁵ Örnek olarak bak. N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris*, II. Réglements miniers 1390-1512, Paris-Le Haye 1964; I. B. Steinherr, *Fiscalité et formes de possession de la terre arable dans l' Anatolie préottomane*, *JESHO*, XIX/3 (1976), 233-322.

¹⁶ Halil İnalçık, "Osmanlılar'da raiyyet rüsümü" *a.g.e.*, s. 36-40.

Lâkin 1528 tarihli Bolu livası Kanunu'nda bu idarî birime bağlı nahiyelerde bütün çiftten alınan vergi miktarları dikkat çekicidir:

"Bolu ve Çaga ve Mengen nahiyelerinde kadîmden bütün çiftten 46 akça resim alınmış, yine anın üzere mukarrer, amma Gerede nahiyesinde resm-i çift birkaç nev' üzere alınmış. Hâliyâ 46 akça üzere alınmak emr olunub defter-i cedîde dahi bu üslûb üzere kayd olındı.

Ulus ve Onikidivan ve Yedidivan ve Mûdurnu ve Konrapa ve Todırğa nahiyelerinde bütün çiftten 33'er akça alınmış, yine ol minvâl üzere mukarrerdir.

Kıbrıs nahiyesinde bütün çiftten 23 akça resim ve Hızırbey İli'nde bütün çiftten 42 akça ve Eregli nahiyesinde 34 akça ve Yenice kazasında 29 akça resm-i çift alınmış, yine ol mûcebince mukarrer dutulub defter-i cedîde ol-hisâb üzere hâsıl bağlandı".¹⁷

Bu örnek aynı Sancağa bağlı nahiyelerde farklı çift resmi alındığını göstermektedir, gerekçesi de evveldenberi (kadîmden) süre gelen uygulamadır.

1624 tarihli Koca-İli kanunnâmesi'nde de hububattan alınacak resimden bahs olunurken, "kadîmü'l-eyyâmdan nice alınugelmiş ise, yine öyle alınur, bir habbe ziyâde alınmaz" kaydı da eski uygulamaların ne derecede göz önünde bulundurulduğunu gösterir.¹⁸

Bolu'dakinin benzeri bir uygulamaya Diyarbekir Beylerbeyliği'nin Âmid sancağı ve nahiyelerinde rastlanır:

Âmid sancağı köylerinde (kurâda) 24 akça,

Hînî nahiyesi'nde resm-i çift 18 akça,

Tercil nahiyesi'nde 18 akça.¹⁹

Bu yörede kanunnâmelerin Uzun Hasan kanunlarına göre düzenlendiğini söylemeye gerek yoktur. Eski uygulama, Osmanlı nizamlarını da etkilemiştir.

Ergani'de şehirde oturan Erâmine'den, 1518'deki kanunnâmeden anlaşıldığına göre, *bağ haracı* adı altında maktû olarak 12.000 karaca akçe vergi alınmış, lâkin eskiden bağlar daha mamur imiş. Kanunnâmede "Ol vakt ma'mûriyyet artuk imiş, şimdiki halde andan dahi eksük olmağın 9.000 karaca akça kayd olındı" denildiğine göre, burada eski vergi halkın yararına daha az olarak alınır duruma gelmiştir. Bundan bazen 'örfe rağmen halkın faydasına olduğu için, daha düşük bir tarife uygulandığı anlaşılmaktadır. 3 karaca akçe 1 Osmanlı akçesi olarak hesaplanmaktadır.²⁰

¹⁷ Ö. L. Barkan, *a.g.e.*, s. 29.

¹⁸ *a.e.*, s. 33-34.

¹⁹ *a.e.*, s. 145-148.

²⁰ Ö. L. Barkan, *Kanunlar*, s. 150.

Aynı tarihte Ergani şehrinin gayr-ı müslim nüfusunun 111 hâne ve 21 mücerred olarak hesaplandığına göre ²¹, sayılarının 500 civarında olduğu anlaşılır. Böylece, Ergani örneği bize, kanunnâme ile yeni bir uygulamanın başlatıldığını ortaya koymaktadır.

Burada *erâmine* deyimini üzerinde de durmak gerekir. Ben de 30 sene kadar önce bu deyimle Ermenilerin ifade edildiğini sanmıştım. Halbuki Mardin'de gayr-ı müslim nüfusu Süryânîler oluşturmaktadır. Bu nedenle Osmanlı kanunnâmelerindeki veya Tahrîr Defterleri'ndeki *erâmine* deyimini Ârâmî şeklinde anlamak lâzım geldiği fikrindeyim.²²

Osmanlı kanunnâmelerinde bid'atlere de yer verilmesi, bize mahalli yöneticilerin sık-sık 'örfe mugayir davranışlarda bulduklarını da göstermektedir. Devlet bunları önlemeye çalışmakta, fakat bid'atlerin tekrarlanması, bu hususta pek de başarılı olunamadığının göstergesi olmaktadır.

Mardin kanunnâmelerinde bid'atlere pek çok rastlanmaktadır. 1518'de Mansûriye'de dokunan bir cins kumaşın (meyzer) topundan (bastav) 5 Osmanlı akçası vergi alınması gibi. 1523'de kaldırılmış, bir topundan bir akça alınması kararlaştırılmış.

Kuruluş devrinde ve sonrasında Osmanlı Devleti'nde kazanılmış hakka (hakk-ı mükteseb) saygı gösterildiğinin de pek çok örnekleri vardır. Meselâ, Yıldırım Bayezid'in Alaşehir'i ele geçirdikten sonra, buradaki timarları, yine eski sipahilerine verdiği belirtilir.²³ Osmanlı Tahrîr Defterleri verilerine dayanarak Halil İnalçık II. Murad ve Fâtih Mehmed devirlerinde Arnavutluk'ta Tesalya'da, Makedonya'da ve Sırbistan'da hristiyan timar sahiplerinin ve askeri hizmetlilerin bulunduğunu belgelemiştir. Bunlar da eskiden aynı görevlerde bulunanlardır.²⁴ Anadolu'da da aynı örnekleri görmek mümkündür. Bunlara en tipik misal Bitlis Hakimî Şerefhan'ın macerasında bulunur.

Şerefnâme yazarı Şerefhan'ın dedesi Şeref Bey, Çaldıran'da Şah İsmail'in Osmanlılar'a mağlubiyetinden sonra, Bitlis'i Safevî işgal ve idaresinden kurtarır, Yavuz Selim de onun bu yöre ve şehirdeki hakimiyetini tanır.²⁵ 1533'te Ulama Bey, Azerbaycan'da Safevî valisidir. Osmanlılar'ın Irakeyn Seferi başlangıcında taraf değiştirir, Osmanlı Devleti hizmetine girer. Bitlis Beylerbeyliği'ne atanır, görev mahalline yollarır. Ulama Bey aslında Teke sipahilerindedir, Şah Kulu isyanına katılmış, Anadolu Beylerbeyisi Karagöz Paşa'nın ölümü ile sonuçlanan

21 Basri Karadeniz, "Ergani sancağı'nda XVI. yüzyıl başlarında yerleşme ve nüfus", *Türk Dünyası araştırmaları*, sayı 93 (Aralık 1994), s. 56.

22 Peter Alford Andrews, *Ethnic Groups in the Republic of Turkey*, Wiesbaden 1989, s. 384.

23 Âşıkpaşaoğlu, *a.g.e.*, s. 135.

24 Halil İnalçık, "Stefan Duşan'dan Osmanlı İmparatorluğuna", *a.g.e.*, s. 74-108.

25 Şerefhan, *Şerefnâme*, Arapça'dan Türkçe'ye çeviren: Mehmet Emin Bozarlan, İstanbul 1990, s. 479-482.

muharebede bulunmuştur. Sonra İran'a kaçar.²⁶ Bu defa geri dönüp Bitlis'e atınca, Şeref Bey de İran'a, Safevîlere sığınır, Şah Tahmasb'ın emrine girer, kendisine "Han" unvanı verilir. 27 Ekim 1533'te Ulama Bey ile Bitlis yakınlarındaki muharebede ölür.²⁷ Şeref Bey ile Ulama Bey arasındaki muharebeye katılan Kürt Beyleri Kanûnî Süleyman'a müracaat ile pişmanlık duyduklarını bildirir, itaatlerini arz ederler. Şeref Bey'in oğlu Şemseddin Bey'e Kanûnî Süleyman tekrar Bitlis Vilâyeti'ni verir, fakat bir, bir buçuk sene sonra Şemseddin Bey'e Malatya sancağı verilir, Bitlis'e yeniden Ulama Bey tayin edilir. Şemseddin Bey de yeniden Şah Tahmasb'a iltica eder, ona da "Han" unvanı verilir. Oğlu Şerefhan 27 Mart 1543'te Kerherud kasabasında dünyaya gelir. Annesi Uzun Hasan Bey zamanında valilik ve kumandanlıklarda bulunan Emir Bey'in torunudur.²⁸

1577'de Şerefhan Nahçıvan Hakimi'dir. Van Beylerbeyisi Hüsrev Paşa'ya müracaat ederek "ocağı olan Bitlis sancağı yurtluk ve ocaklık tariki ile kendüye tevcih olunmak üzere berü cânibe gelmeği" istediğini bildirir, Paşa da bunu kabul eder, İstanbul'a arz eder, tasvib olunur. Bitlis sancakbeyine Adilcevaz sancağı verilir. Şerefhan da "yurtluk ve ocaklık tariki ile neslen ba'de neslin" Bitlis'e tayin olunur.²⁹ 1578 senesi Aralık ayı başlarında kalabalık bir kabile ile Nahçıvan'dan yola çıkar, bir kaç günde Van'a, oradan da Bitlis'e gelir.³⁰

Bir kısım harcamalar yapılırken, eskisinden emsal aranması da *gelenek* veya '*örf* telakkî edilmelidir. Birkaç örnek verelim:

A. "Şehzâde hazretlerinin hocaları iken fevt olan Haydar Efendi oğullarına merhûm Sultan *Cihangir hocası oğullarına olduğu üzere* vazife verilmek fermân olunub müteveffâ-yı müşârünileyhin büyük oğlu Mehmed'in 15 akçe ve ikinci oğlu Ahmed'in 10 akçesi olub üçüncü oğlu Abdurrahman'ın vazifesi olmamağın büyük oğluna 5 akçe terakkî ile vazifesi 20 akçe olub ikinci oğluna dahi 5 akçe terakkîyle 15 olub üçüncü oğluna 10 vazife olmak buyuruldu".³¹ (Belge 26.11.1580 tarihlidir).

B. "Bundan akdem taht pâyesiyile Maraş kazasından munfasıl olub 80 akçe ile mütekâid iken fevt olan Sa'dî Efendi'nin Mustafa ve Ahmed ve Hüseyin nâm oğulları dirlik olmak hususu pâye-i serîr-i âlâya arz olundukda mahlûl vâki oldukda sâir mevâlî-zâdelere virildiği üzere vazife buyuruldu"³² (tarih 17.9.1590).

Biraz da XVIII. ve XIX. yüzyıl belgelerine bakalım:

²⁶ Celâlzâde Mustafa (yay. Petra Kappert), *Gesehichte Sultan Süleyman Kanunis von 1520 bis 1557*, Wiesbaden 1981, 242b.

²⁷ a.e., Şerefhan bu olayı babasından naklen ayrıntıları ile anlatır, *Şerefnâme*, s. 495-499.

²⁸ Şerefhan, a.g.e., s. 514.

²⁹ BOA, Mühimme Defteri, no. 32, s. 81, 89.

³⁰ Şerefhan, a.g.e., s. 521.

³¹ BOA, KK 238, s. 166.

³² BOA, KK 238, s. 190.

C. 1764'te Nusretnüme kalyonunun yelkencilerinden Ahmed, sol ayağına büyük bir kereste düşerek yaralanır, hassa cerrahlarından iki kişi tarafından muayene edilir, durumunu tersâne-i âmire üst makamlarına (Kapudan-ı deryâ vekiline) bildirir, kendisine de "kanunları üzere" muamele edilmesini ister. Bunun üzerine 13 Mayıs 1764 tarihinde 30 akçe tekâüdlük verilir.³³

D. "... tersâne-i âmirede donanma-yı hümâyûn kalyonlarının başmimarı olan Ömer Halife fevt olup *tersâne-i âmirede mer'î olan kâide üzere* 4. mimarlık hizmeti ta'yînât ve icâresiyle bundan akdem Sinop'da kalyonlar inşasına me'mûr olan Nikola zimmîye tevcih olunmağla ..." ³⁴ (belge 23.8.1766 tarihlidir).

E. "... donanma-i hümâyûn kapûdanlarından vefât iden *kapûdanların terk etdikleri evlâdına şehriye onar gurusu verilmek nizâmından olmağla* işbû 1236 senesi Receb guresinden itibaren (4 Nisan 1821) gâyetine kadar mevcut olan 31 neferin beherine 10'ar gurusundan 310 ve müteveffâ Abdülfettah kapudanın iyâl ve evlâdlarına 50 ve müteveffâ ser-topî Mehmed'in iyâl ve evlâdına 5'er gurusun ki, cem'an 365 gurusun tersâne-i âmire hazînesinden itâsıyçün ..." ³⁵

Osmanlı Devleti'nde XVII. yüzyılın ikinci yarısına ait bir başka örnek de 'örfün sadrazamın muhalefetine rağmen, bertaraf edildiği hakkındadır. Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın Zübde-i Vekayiât'ta verdiği bilgiye göre, Sultan II. Süleyman'ın annesi Saliha Dilâşub Sultan 13 Aralık 1689'da vefat eder. Haremde câriyelerin *zabt ü rabtı için* kethudâ kadın baş ve buğ tayin edilir. Kendisine has verilmesi için hatt-ı hümâyûn çıkar. Lâkin o zamana kadar kethudâ kadınların haremde âmir tayin olundukları ve bunlara has tayini vukû bulmamıştır. Ayrıca harp halidir, mâlî darlık söz konusudur. Bu nedenlerle sadrazam Fâzıl Mustafa Paşa itiraz eder, durumu II. Süleyman'a arz eder. Buna rağmen yine hatt-ı hümâyûn ile kethuda kadın harem'de *baş ve buğ* tayin olunup has verilir (15 kese akçe ile).³⁶

Şüphe yok, şerî hukuk düzeni ile örfî hukuk yanyana, bazan birbirine çatışarak devam etmiştir. Tanınmış Hukuk Tarihçimiz Mehmet Akif Aydın, kanunnâmelerde XVI. yüzyılda ferman ile şerî hukukun daima birlikte zikr edildiğini söyler, fakat ardından da "şerî ve örfî hukukun tam bir uyum içinde olduğu, diğer bir ifadeyle örfî hukuk esaslarının tam anlamıyla şerî hukuka uygun olarak konduğu anlamına gelmemelidir. Bilakis zaman zaman bu esasların şerî hukuka aykırı olarak konduğu da varittir", der. Örnek olarak da II. Bayezid ve Kanuni Süleyman Ceza Kanunnâmelerinde "ırza geçen kimsenin tenasül uzvunun kesilmesi, zina yapan kadın veya kız buna rıza göstermişse, yine mahrem organının dağlan-

³³ BOA, Cevdet-Bahriye, no. 123.

³⁴ BOA, Cevdet-Bahriye, no. 390-2.

³⁵ BOA, Cevdet-Bahriye, no. 144.

³⁶ *Zübde-i Vekayiât* (Yayınlayan: Abdülkadir Özcan), Türk Tarih Kurumu yayını, Ankara 1995, s. 358.

ması" gibi³⁷ hükümleri gösterir. Bunlar şer'î hukuka aykırıdır, asla tecviz edilemez, der.³⁸ Buna Fatih Kanunnâmesi'nde yer alan "kardeş katli" hükmünü de eklemek gerekir.

Buna mukabil, bazan şer'î hukuka fazlaca riayet olduğu da görülür. Meselâ *Zübde-i Vekayiât*'ta Hasankale kasabası sakinlerinden Kızıl Ali ismindeki çok zengin ve ünlü bir tüccar vefat edince, vârisleri olmadığından mallarının beytül-mâlê alındığından, aradan kısa bir zaman geçtikten sonra, vârisleri zuhûr edip kendilerinin vâris olduklarını isbat edince, malların geri verildiğini, bu hususta IV. Mehmed'in bir fermanının sadır olduğunu kayd eder. Kayıt 1676 sonlarına aittir.³⁹

Bu yazıda vurgulanmak istenen örf'ün hükümdarların fermanları ile oluşan bir hukuk düzeninden ziyade, başlangıçta mevcut örf ve geleneklerin padişahların fermanları veya hükümleri ile devam ettirilmesi şeklinde algılanması gerektiğidir. Zaman zaman Mehmet Aydın'ın da belirttiği ve yukarıda verilen örneklerden de anlaşılacağı üzere, yeni kurallar da vaz olunmuştur, bunlar şeriat ile pek de uyum sağlamamaktadır. Lâkin bazan şer'î kurallara bizzat devlet reislerinin ve üst yöneticilerin de uymadıkları düşünülmelidir. Meselâ II. Bayezid'i içkiye alıştırmanın Amasya'da şehzâdeliği sırasında yanında bulunan Lalası o Müeyyed-zâde Abdurrahman Efendi olduğu ileri sürülmektedir.⁴⁰

Günümüzde bir kısım yanlış anlayışların önünü kesmek için bir kısım gerçekleri vurgulamak ve hatırlatmak lâzımdır, kanısındayız.

³⁷ Uriel Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, Yay. V. L. Menage, Oxford 1973, s. 58-59.

³⁸ Mehmet Âkif Aydın, "Osmanlıda Hukuk", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, (Yay. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1994, IRCICA yayınlarından, s. 387-388.

³⁹ *Zübde-i Vekayiât*, s. 79-80.

⁴⁰ Tayyib Gökbilgin, "Müeyyedzâde" *IA*. c. 8, İstanbul 1968.